

1. Objectius:

---

1. Donar a conèixer l'art i la cultura del segle XVIII a Mallorca, així com les diferents disciplines artístiques, adquirint d'aquesta manera una visió àmplia i transversal dels fets artístics.
2. Aprofitar el marc del Tricentenari de la caiguda del Regne de Mallorca davant la conquesta borbònica i del Decret de Nova Planta (1715-2015), valorant les novetats artístiques que es puguin derivar de l'arribada de les idees de la Il·lustració a l'illa i que articularan una posterior producció cultural.
3. Revalorar l'estudi de l'art, veient-lo com un reflex del moment històric i com una eina per a entendre millor el context polític, econòmic i social.
4. Fomentar l'ús de les TIC, tant amb propostes didàctiques que impliquin el seu ús com amb la publicació oberta de tot el material a la xarxa, facilitant així el seu accés i tractament a docents i a alumnes.
5. Aplicar la metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu per a un aprenentatge significatiu, participatiu i inclusiu.

2. Estat de la qüestió:

Dins el panorama cultural de l'illa de Mallorca, dues són les commemoracions de més transcendència aquest any 2015. Per una banda, el set-cents aniversari de la mort de Ramon Llull fa que es realitzin arreu de l'illa múltiples activitats en honor a tan cèlebre personalitat illenca i, per altra banda, el Tricentenari de la caiguda de Mallorca enfront a les tropes borbòniques també està tenint un important ressò al ventall d'oferta cultural mallorquina, sobretot en actes informatius dels fets ocorreguts el 1715. L'annex 1 recull alguns d'aquests esdeveniments en commemoració del Tricentenari realitzats a Mallorca durant el 2015, ja sigui per promoció institucional com per iniciativa privada.

És la segona de les commemoracions el punt de partida per a l'elaboració d'aquest material d'art i cultura del segle XVIII a Mallorca, per dos motius: una major proximitat cronològica i, més significativament, per l'escàs coneixement que es té a escala popular de la nostra incorporació al territori espanyol i les seves repercussions, com declara la Comissió Cívica del Tricentenari¹, creada precisament per recordar aquests fets ocorreguts fa 300 anys.

Tenint en compte el Currículum de Ciències Socials de 4t d'Educació Secundària Obligatòria², pel qual la matèria d'història deu "afavorir la comprensió d'esdeveniments, processos i fenòmens físics i socials en el context en què es produeixen, tant en el present com en èpoques passades", és el marc del Tricentenari una excel·lent oportunitat per analitzar les conseqüències culturals que es deriven de la conquesta borbònica de Mallorca i la persistència d'aquestes a segles posteriors.

A més, el Currículum també diu que "el respecte per el nostre patrimoni ha de ser fonamental en la present assignatura, i s'ha d'aconseguir mitjançant una perspectiva holística i integradora tenint en compte les diferents dimensions (natural, cultural, material, immaterial, autòctona, rural, urbana...) i la diversitat de perspectives d'estudi. Així mateix, el coneixement del patrimoni ha d'anar

vinculat a la valoració i cura del mateix, ja que els béns patrimonials, pel seu caràcter limitat i fràgil, han de ser preservats³.

Ens referirem als fets ocorreguts fa 300 anys amb els apel·latius de “conquesta” o “invasió” indistintament sense intenció apologètica del nacionalisme, sinó basant-nos objectivament en la dada històrica real de la resistència que el Regne de Mallorca conferí a les tropes borbòniques davant la seva intenció d’annexar les Illes Balears al conjunt de territori hispànic. També ens hi referirem com a “caiguda del Regne de Mallorca” o “implantació del Decret de Nova Planta”, incidint en el mateix moment històric; el 1715.

Múltiples són les conseqüències de la derrota del Regne de Mallorca enfront a Felip V que afecten directa o indirectament la vida dels mallorquins i mallorquines del segle XVIII en termes **polítics** (el Decret de Nova Planta aboleix les institucions pròpies del govern pre-democràtic del Regne de Mallorca, que passa a dependre del Consejo de Castilla i involuciona políticament cap a un règim absolutista⁴), **econòmics** (la imposició progressiva d'impostos i aranzels a nombroses produccions locals en detriment de l'economia mallorquina i a favor de les arque de la monarquia borbònica) i **socials** (l'assignació de títols nobiliaris als partidaris de Felip V durant la Guerra de Successió, així com les represàlies als partidaris de l'Infant Carles d'Àustria, tant a la societat civil com a l'estrat religiós, que també es veu afectat amb l'abolició a l'illa dels ordres monàstics que estigueren de part del bloc aliat i la conseqüent expropiació dels seus béns mobles i immobles llavors cedits a ordres filipistes⁵).

A nivell **artístic i cultural**, el subjecte que ens ocupa, rere una anàlisi de les fonts primàries i secundàries, així com d'exemples de producció artística de l'època, també hi ha una sèrie de conseqüències directes i indirectes que es deriven de l'annexió del territori insular a la corona espanyola. Ens referirem a conseqüències directes quan aquestes estiguin relacionades directament amb decisions del *Consejo de Castilla* que afectin al territori mallorquí, i ens

referirem a conseqüències indirectes quan parlem d'aspectes que podrien haver succeït d'igual manera sense l'existència dels fets de la conquesta, però que possiblement van accelerar-se amb aquesta.

- Conseqüències directes:

- La substitució progressiva de la llengua catalana natural de l'illa per la castellana. Pel Decret Reial de 1715 que dicta que “(...) *como antes todo lo judicial se actuaba en Lengua Catalana, se escriba en adelante en Idioma Castellano, o Latín, como ya así la Real Junta lo practica; pues se logrará la inteligencia de cualesquiera Jueces Españoles, sin haber de estudiar en lo inusitado de la Lengua de este País (...)*”. Però considerablement més perjudicial a rel d'aquesta implantació del castellà en les administracions, és la progressiva assimilació de l'ús de la llengua castellana per a àmbits cultes i la catalana per a l'àmbit popular, amb un sentit pejoratiu.
- La supressió definitiva dels gremis artístics. El gremi era una institució arcaica ja al segle XVIII i no gaudia de gaire bon estat de salut. L'arribada dels Borbons al tron espanyol no només va inaugurar el segle XVIII sinó també la quarta etapa de l'art mallorquí de l'edat moderna, com bé indica Mercè Gambús caracteritzada per la definitiva contextualització cultural, social i política de les maneres artístiques barroques que foren practicades des d'aleshores a l'illa o simplement importades des dels mercats forans. L'estandardització del barroc tardà constitueix l'esglaió previ a l'eliminació definitiva dels gremis i al triomf de l'acadèmia en el marc de la Il·lustració, fins a la fundació el 1778 de l'Acadèmia de Nobles Arts de Palma⁶.
- L'afavoriment de la mobilització d'artistes i obres d'art. El viatge com a sinònim de mobilitat ha estat històricament un dels mecanismes més competents per dinamitzar els comportaments visuals i estamenejar hàbits culturals, sovint massa paralitzats pel pas monocord del temps. Gambús insisteix en la idea de Mallorca

com a illa oberta com a tret imprescindible per entendre el tarannà cosmopolita que amarava molts de racons de la vida cultural insular en l'època moderna. Rutes mercantils, gestió política, trasllats militars i xarxes eclesiàstiques confegiren baguls d'obres, idees i persones enmig un escenari geopolític dibuixat per les conseqüències del Tractat d'Utrecht i les tensions provocades per la Guerra de Successió espanyola, en la qual la posició mediterrània de Mallorca afegí un plus de sojorn als viatgers, mentre que a una agosarada minoria, fonamentalment de pintors, l'empenyia a fer l'eixida formativa o vital, més enllà del territori familiar. València i Roma foren destinacions principals que marcaren les dues seqüències del barroc a Mallorca⁷.

- La fundació de noves esglésies i convents a Mallorca. Amb la declaració de guerra entre els dos pretendents a la corona, el clergat de Mallorca es dividí. Com indica Xamena, el bisbe Francisco Antonio de la Portilla, franciscà de Burgos presentat bisbe de Mallorca per Felip V (1701-1711) hagué de procedir contra els partidaris de l'arxiduc Carles. Amb el final de la guerra, algunes ordres seran abolides i els seus béns adquirits per altres ordres que procediran a la reconstrucció o finalització de les esglésies i convents⁸.

- Conseqüències indirectes:

- L'arribada de les idees de la Il·lustració a Mallorca. El llenguatge barroc del darrer terç ja interactuava en termes d'hibridació local des dels tallers i des de la singularitat creativa, així que el canvi de nissaga reial i la delicada posició de Mallorca en l'escenari geopolític, no va fer més que facilitar la permeabilitat i l'adaptació als canvis, gairebé de manera imperceptible, manifestats en la promoció artística, el col·leccionisme, el viatge d'artistes o la fascinació pel classicisme romà. Aquesta assimilació lenta de la Il·lustració, amb el benentès d'un procés continu a Mallorca,

sense trencaments ni radicalitzacions va des de la promoció religiosa al impuls de la comanda civil pública i privada, de les façanes parlants a la modulació d'espais constructius, del viatge de formació a València al viatge de coneixements a Roma, del retaule arquitectònic a la màquina escènica, de l'especialització instrumental al sincretisme visual de totes les arts, de l'ofici al geni individual, de la tradició conservadora a la tradició renovadora, com explica la doctora Gambús⁹.

- La consolidació del tipus barroc i l'arribada de l'estil Neoclàssic a l'illa. Al llarg del segle XVIII es produeix, segons Gambús, l'estandardització del tipus barroc, però amb tots els canvis que es produïren per l'arribada de les idees de la Il·lustració, al darrer terç de segle ja comencem a trobar construccions del tipus Neoclàssic¹⁰. Segons Perelló, aquesta és una conseqüència indirecta de la Guerra de Successió però, curiosament, no ve de mans dels vencedors, els Borbons, sinó del vençut Arxiduc Carles. Com diu Antònia Mª Perelló, al mateix temps que es desenvolupà a Mallorca la tendència plenament barroca (de formes recarregades i exuberants de caràcter vegetal), s'introdueix un nou tipus d'influència italiana, més classicista (amb una marcada preferència per les formes geomètriques i regulars). És un corrent identificable amb el que Rudolf Wittkower anomena "Classicisme barroc-tardà". Tal com indica Perelló, la penetració d'aquesta tendència es deu en bona part a la presència d'artistes italians que acompanyen l'Arxiduc Carles, pretendent al tron espanyol i recolzat per Mallorca i Catalunya en la Guerra de Successió. Més tard, aquest corrent es veuria afavorit per la influència italiana de Isabel de Farnesi, segona esposa del rei Felip V, triomfador de la pugna per la corona espanyola¹¹.

El segle XVIII és doncs una època de canvi i transició, mereixedora d'una revaloració a nivell historicoartístic i d'una tasca d'estudi i divulgació.

2.1 Fonts documentals per a l'estudi de l'art del segle XVIII

2.1.1 Fonts directes

L'objecte d'aquesta secció són les fonts primàries o manuscrits de caràcter historicoartístic (però no exclusivament) que han servit per a la realització de la proposta educativa. Amb la intenció de rigor científic i documental, aquestes apareixeran per ordre cronològic, fent un recorregut des del segle XVI fins a les fonts aparegudes pròpiament al segle XVIII.

La primera font que ens dona alguna informació sobre els artistes, tot i no ser un manuscrit pròpiament dedicat a l'art, són les Causes Civils. El Dr. Andreu Villalonga (1996) ha estudiat les Causes Civils a Mallorca des del segle XVI al segle XVIII partint, com a motivació inicial, de l'absència de contractes signats, així com de llibres de gremi, el que fa que s'hagi de cercar informació sobre artistes a altres bandes, trobant així 37 plets i 2 traces. Les Causes Civils són documents que excedeixen la concreció pròpia d'una obra puntual que ha motivat el plet per arribar a oferir al historiador de l'art una informació de caràcter més general sobre diversos aspectes de l'art religiós de l'Edat Moderna. La mallorquina és una societat, segons Villalonga, eminentment pledejadora, en comparació amb la resta d'estats europeus, essent una pràctica habitual la sol·licitud d'intervenció de pèrits per a la pertinent taxació d'obres. No obstant això, aquests litigis no afecten al volum d'encàrrecs dels pintors. Entre els artistes mallorquins, l'única motivació dels plets és econòmica, i no la liberalitat i noblesa de les arts, reivindicacions socials dels artistes a altres indrets, com a Itàlia¹².

Tot i pertànyer al segle XVII, no podem passar per alt l'obra del mestre picapedrer Josep Gelabert, *Vertaderes traces de l'art de picapedrer*, de 1653. És aquest llibre el primer manual conegut en l'art de la construcció que descriu el tractament de la pedra (tallament, proporcions i forma per a la construcció d'arcs, voltes i altres elements constructius, de diferents tipus i formes), escrit per un autor mallorquí.

És important destacar que Josep Gelabert, quan exposa amb gran senzillesa i humilitat la metodologia de treball, assenyala que no es va basar en cap obra ni en cap autoritat en la matèria, pel fet de que no hi havia cap llibre en estampa sobre lectura i explicació de traces, com sí que n'hi havia d'altres ciències i arts, i únicament prengué model d'unes traces d'un mestre que tenia en molt bona reputació¹³.

La següent font directa útil per a l'estudi de l'art i els artistes a la Mallorca de l'època moderna és el *Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659*, llibre recentment trobat, transcrit i estudiat per la Dra. Mercè Gambús i l'investigador Pep Barceló.

Es tracta d'una sèrie d'actes notarials fets entre 1659 i 1724, relatius a cartes o contractes d'encartament, entre els mossos i els mestres pintors o escultors, així com els exàmens corresponents dels aspirants a mestre pintor o escultor. Era un llibre per tenir a l'abast del col·legi i poder-lo consultar puntualment; també hi afegiren distintes notes d'utilitat, per no haver d'acudir als protocols dels referits notaris. En total hi ha 242 anotacions, de les quals els investigadors destaquen: acord entre els fusters, els pintors i els escultors; seixanta-set cartes per mosso d'escultors; trenta cartes per mosso de pintor; seixanta-un exàmens d'escultor; un examen o concessió de títol de dauradors; trenta-vuit exàmens de pintor; diverses actes d'elecció i nomenament dels distints càrrecs de sobreposats, rectors, clavaris i altres components del regiment col·legial; part del llibre de comptes, inventari dels béns col·legials i disposicions testamentàries¹⁴.

És per això, el *Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659*, una important font per a l'estudi de l'art als segles XVII i XVIII a Mallorca, ja que ens atorga informació de primera mà sobre la vida dels artistes de l'època.

Un buidatge similar al de les Causes Civils del Dr. Andreu Villalonga és el de la Dra. Maria Barceló, ja de ple al segle XVIII, baix el títol *Vida municipal i Nova*

Planta. Porreres 1718-1728. Lamentablement, tot i l'atractiu títol de l'obra, l'única esmena en termes culturals és la del 21 d'octubre de 1728, en que "El Reverend Joan Sastre, prevere i mestre de Gramàtica en el Puig de Monti-Sion declara que no vol continuar en el seu encàrrec per trobar-se cansat i per tant suplica que vol rendir comptes de tot el que se li va entregar i que consta en el inventari¹⁵", dada que esmentem sols a mode anecdòtic, significatiu de l'àrdua tasca docent, ja al segle XVIII.

És indispensable esmentar també, com a font directa, la *Història General del Regne de Mallorca* pel cronista Jeroni Alemany, qui la comença a escriure el 1723 reprenent la història en el 1650, on la deixà Mut (el cronista anterior), però no conclosa, en la qual s'esmenta el saqueig del santuari de Nostra Senyora de la Victòria d'Alcúdia en mans d'assaltants musulmans.

La darrera de les fonts directes que esmentarem per a conèixer millor l'estat del panorama artístic de Mallorca al segle XVIII són els llibres de viatges d'alguns personatges que passaren per l'illa i volgueren deixar constància escrita d'allò que varen veure. Un tret comú de viatgers i erudits a l'hora de descriure exemples de manifestacions artístiques mallorquines és l'interès per conèixer-ne el nom de l'autor, afany enciclopedista propi de la il·lustració que ja manifesta un canvi de pensament i una passa endavant en la consecució de l'apropament científic a la història de l'art¹⁶.

Exemples d'aquests llibres de viatges són el de Vargas Ponce *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares* del 1787, i el *Viaje a las Villas de Mallorca*, escrit el 1789 per Jeroni de Berard¹⁷.

Vargas Ponce conegué a Bonaventura Serra i a Antoni Despuig i diu que "los siete mallorquines célebres en este arte (la pintura) son: Conca, Bestard, Bauzá el Mudo, Mesquida, Ferreira, Ferrer i Coto". Així mateix, també va veure la col·lecció de pintura de Despuig, identificant-hi obres de Rafael, Van Dick, Tiziano, Correggio, Giulio Romano, Il Veronese o Pietro da Cortona. Així mateix, Vargas Ponce destaca el valor de la pedra de Santanyí i, tot i que

l'entorn de la Serra de Tramuntana i la cartoixa de Valldemossa no despertem els seus elogis, sí que ho fan el santuari de Lluç i l'església dels jesuïtes i el convent dels dominics a Pollença¹⁸.

En quant a l'obra de Jeroni de Berard, la qual titula "viatge" tot i ser i viure a Mallorca, és un element clau per a l'estudi del patrimoni artístic, fonamentalment religiós, ja que dóna testimoni de l'estat de conservació a finals del segle XVIII dels temples i dels béns mobles que els contenen, incidint en autories i datacions (a vegades errònies), el que pot remetre'ns de nou a l'afany enciclopedista fruit de l'arribada del pensament il·lustrat a Mallorca¹⁹.

Per a referir-nos ja a les fonts d'estudi indirectes que han servit per a l'elaboració de la part teòrica de la proposta didàctica, les enumerarem per disciplines, creant una analogia amb l'estructura per blocs temàtics del material, així com per qüestions d'ordre en el discurs.

El volum de bibliografia trobada a biblioteques i arxius (Biblioteca Ramon Llull i Guillem Cifre de Colonya de la UIB, Arxiu del Regne de Mallorca, Biblioteca Diocesana, Biblioteca March i Biblioteca de La Misericòrdia) és irregular amb respecte als blocs, essent més abundant en arquitectura, escultura i pintura, i més escàs a la resta d'arts. És per això que els següents tres apartats estaran dedicats a les tres grans belles arts per excel·lència, i un quart apartat que n'abraçarà la resta.

2.1.2 Fonts indirectes: Arquitectura

Amb respecte a l'arquitectura, l'obra per excel·lència per a l'estudi de les edificacions del segle XVIII és la realitzada per Catalina Cantarellas: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*²⁰. En aquest estudi, resum de la seva tesi doctoral, l'autora proporciona un ampli recorregut arquitectònic que s'inicia a la Il·lustració, passa pel període isabelí i que arriba fins a la Restauració, ja al segle XIX. Cantarellas tracta aspectes urbanístics, socials (sobre la professió d'arquitecte i la seva transformació), estilístics i constructius, tant en arquitectura religiosa com civil.

Cal esmentar també l'estudi de Antònia Maria Perelló, *Esglésies dels segles XVII i XVIII a Ciutat de Mallorca*, tot i no ser tan extensiva com l'obra de Cantarellas, analitzant l'arquitectura del tipus religiós del nucli de Ciutat²¹.

Amb respecte a la història dels jardins cal ressaltar la feina de Júlia Roman, *El jardí botànic de la Misericòrdia de Palma: ciències i cultura de la botànica a Mallorca segles XVIII i XIX*, que continua la línia d'estudi dels jardins ja iniciada per Arthur Byne i Mildred Stapley amb l'obra *Casas y jardines de Mallorca*, amb pròleg de Catalina Cantarellas²².

2.1.3 Fonts indirectes: Escultura

A partir de la ja esmentada font directa *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons* i de l'estudi que Gambús i Barceló han fet d'ella, podem extreure informacions sobre la situació de pintors i escultors a la nostra illa al primer terç del segle XVIII.

Així mateix, per a conèixer els obradors artístics d'època moderna, és indispensable esmentar la memòria d'investigació inèdita de Guillem Fiol Pons *El taller de l'artista a Mallorca els segles XVI-XVIII. La nissaga dels Oms (formació, materials, tècniques, procediments i fonts)*²³, la qual ens proporciona informació de gran utilitat sobre les fonts directes abans esmentades i sobre el funcionament d'un taller artístic a l'època moderna, amb característiques encara dels obradors medievals, fins el 1706 quan les noves ordinacions consideraren la pintura i l'escultura com arts liberals, passa prèvia a la fundació de l'Acadèmia de Nobles Arts.

Amb respecte a l'escultura no hi ha estudis dedicats exclusivament als treballs escultòrics realitzats al llarg del segle XVIII a Mallorca. Les obres més destacables en quant a l'estudi de l'escultura mallorquina d'època moderna són les de Marià Carbonell *Art de cisell i de relleu: escultura mallorquina del segle XVII*²⁴ o el capítol del mateix autor dedicat als retaules barrocs a l'obra *La Seu de Mallorca*²⁵, coordinada per Aina Pascual.

No obstant la seva ingent tasca, els estudis de Marià Carbonell treballen majoritàriament el segle XVII, pel que ens basarem en altres obres per a l'elaboració del bloc d'escultura de la proposta educativa.

El primer d'aquests escrits és la separata de Sebastià Riutort *Sant Josep fa la capta: religiositat, societat i art a la Mallorca del segle XVIII*, que analitza el procés de fabricació del retaule de Sant Josep a la capella de Sant Cristòfol de l'església parroquial de Muro, emperò des d'una perspectiva socioeconòmica més que estilística, estudiant la confraria com a promotor i client de l'art, així com la seva estructura organitzativa i els mecanismes de finançament que projecten, en última instància, els sentiments de religiositat d'un poble en el decurs del segle XVIII²⁶.

L'altra obra que usarem pel bloc d'escultura és la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*²⁷, on es recopilen les biografies dels pintors i escultors més rellevants del panorama artístic balear, des del gòtic fins als nostres dies, publicada pel Grup Serra.

2.1.4 Fonts indirectes: Pintura

La *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears* serà essencial també pel bloc del pintura de la proposta educativa, tot i que en pintura sí que hi ha monografies dedicades a pintors del segle XVIII, sobretot al celebèrrim Guillem Mesquida i Munar.

És també el ja esmentat Marià Carbonell l'autor de la biografia del pintor (*Guillem Mesquida i Munar (1675-1747): biografia d'un pintor mallorquí a l'Europa del primer setcents*) i dels textos del catàleg de l'exposició d'obres de Mesquida que es feu al Casal Solleric l'any 1999²⁸.

És l'assagista i fotògraf Jeroni Juan Tous el segon dels autors a destacar per la seva contribució a l'estudi de la pintura mallorquina del segle XVIII, amb la seva publicació *La pintura mallorquina siglos XVI al XVIII*²⁹, tirada de la <<Història de

Mallorca>> coordinada per J. Mascaró Pasarius, així com per la seva aportació a la biografia de Guillem Mesquida.

Ressaltar també el catàleg de l'exposició que es feu a Sa Llotja el 1984, *El retrat a Mallorca (segles XVII-XIX)*³⁰, del qual extraure'm també algunes informacions relatives a la pintura del XVIII.

En darrer lloc, amb respecte al bloc de pintura, esmentar una publicació actualitzada de l'obra de Cristòfol Vilella *Flores y frutos de la isla de Mallorca*³¹, de la qual s'extrauen algunes informacions gràcies a l'estudi preliminar d'Isabel Azcárate i als comentaris de Javier González.

2.1.5 Fonts indirectes per a la resta de blocs

Amb respecte al bloc de la SEMAP, tornant a l'estudi d'arquitectura de Cantarellas *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración* és una obra interessant, a més, des del punt de vista d'evolució de pensament, ja que avarca també la perspectiva cultural i l'ambient il·lustrat, amb informació sobre la fundació de la Societat Econòmica d'Amics del País i l'Acadèmia de Nobles Arts.

Una altra investigadora que parla sobre l'arribada de les idees de la Il·lustració a la nostra illa i sobre l'Acadèmia de Nobles Arts és la doctora Mercè Gambús, a l'estudi preliminar de la ja esmentada transcripció del *Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins 1724*. Aquesta obra, tot i ser una transcripció d'una font directa, és interessant pel recorregut historicoartístic que realitzen els investigadors emmarcant l'època de canvi entre les dinasties dels Àustries i els Borbons, que afectarà culturalment la nostra illa i la situació de les arts en múltiples aspectes³².

Ineludible també, per a conèixer més la SEMAP, l'article escrit per Isabel Moll al *Segon llibre de lectures Mallorquines*³³.

Per a introduir un personalitat il·lustrada amb afany enciclopedista, Jeroni de Berard, s'usarà la seva font manuscrita *Viaje a las villas de Mallorca*³⁴.

El fet de que ambdues obres dels citats autors estiguin escrites en castellà ens serveix per enllaçar amb el següent bloc temàtic de la proposta educativa: llengua i literatura. La font de referència cabdal per a basar les argumentacions serà la de C. Martínez, *La llengua catalana a Mallorca al segle XVIII*³⁵, així com l'obra de Rosa Calafat en matèria de sociolingüística, *Llengua i repressió a la Mallorca del segle XVIII: 1715-1808. El projecte glotofàgic borbònic; estudi històrico-sociolingüístic*³⁶.

La popular figura d'en Tià de Sa Real, de nom real Sebastià Gelabert Riera, pagès, dramaturg, poeta i glosador popular mallorquí, serà també interessant i la font d'estudi serà la seva obra editada entre 1981 i 1985 per l'Ajuntament de Manacor, amb estudi preliminar a cura de Jaume Vidal Alcover³⁷.

L'obra de Joan Miralles *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum II: segles XVII i XVIII* serà aprofitable per a arribar als textos en llengua catalana escrits a Mallorca al segle XVIII així com per fer una ampliació de fonts³⁸.

El bloc d'Arts Decoratives estarà dividit en tres apartats pels quals s'usen tres fonts bibliogràfiques fonamentals: el vidre (*El vidre a Mallorca entre els segles XIV i XVIII*, de Miquel Àngel Capellà³⁹), la ceràmica (*Cerámica popular en las Islas Baleares*, de Guillem Rosselló Bordoy⁴⁰) i els teixits (*Els teixits de seda mallorquins*, de Bartomeu Mulet⁴¹). A la bibliografia s'inclouran també algunes fonts sobre moble, però s'ha decidit finalment no fer-ne un apartat a la proposta didàctica, per no fer el material excessivament llarg.

El bloc de música i dansa és un dels més complexos a l'hora de delimitar el camp d'estudi, per les dues possibles vessants d'estudi: la culta i la popular. També val a dir que la música del segle XVIII a Mallorca està encara per estudiar de manera àmplia, així com també passa amb la dansa. La majoria

d'estudis (sobretot algunes publicacions a Jornades de Cultura Popular⁴²) presenten la problemàtica de que estudien l'estat de les músiques i danses els darrers anys en lloc d'acudir a fonts primàries que documentin la seva existència a l'illa i els inicis del seu progrés.

Seran d'utilitat doncs, per a ambdós temes, música i dansa, l'obra d'esteve *La música a les Balears en el segle XIX*⁴³ i el *Cançoner popular de Mallorca* del pare Ginard⁴⁴, així com l'estudi de Rosselló i Parets, *Notes per a la Història de la Música a Mallorca*⁴⁵.

Finalment, per al bloc de Gastronomia i vida quotidiana, cal destacar la tesi de Francisca Mesquida, *Vida privada a finals del segle XVIII, i mitjan del segle XIX, a varis municipis de l'illa de Mallorca: influència de les dones a l'hàbitat i la vida de les arts*⁴⁶, així com, per gastronomia, el primer receptari de Mallorca, el del frare Jaume Martí i Oliver⁴⁷.

Per a documentar els cas dels jueus a Mallorca s'usarà l'obra *Lluites antixuetes en el segle XVIII* de Francesc Riera⁴⁸.

Fins aquí arriba la prospecció de fonts de caire històrico-artístic. Amb respecte a les fonts que han servit de base teòrica per a la proposta pedagògica, aquestes quedaran explicitades a l'apartat de *desenvolupament de la proposta*, així com indicades a la bibliografia a l'apartat d'*educació*.

2.2 Punt de partida: els coneixements previs dels alumnes

La ubicació dins el currículum de Geografia i Història del quart curs d'ESO (segon cicle) és al Bloc 1: *El segle XVIII a Europa fins 1789*⁴⁹.

Es té en compte doncs que els alumnes han de conèixer el context històric abans d'abordar l'assumpte artístic. Per això, si bé a les lliçons d'art s'esmenta la Guerra de Successió, el Decret de Nova Planta o la Il·lustració, no apareixen les explicacions d'aquests conceptes, sinó que s'assumeix que ja formen part del bagatge de coneixements dels alumnes i que no són els temes específics de la proposta educativa.

L'Annex 2 recull una sèrie de dades històriques, a mode d'ampliació per als docents, sobre la Guerra de Successió i el seu transcurs a Mallorca, des del seu inici l'any 1701 fins a la data de la caiguda de l'illa, el 1715, així com uns breus apunts de les seves repercussions al llarg del segle XVIII.

El test d'avaluació dels coneixements previs dels alumnes apareix concretat a l'Annex 3 juntament amb el conjunt de material de la proposta educativa.

Prenent com a exemple llibres de text d'Història de 4rt curs, els de les editorials Vicenç Vives i Santillana, es pressuposa doncs que abans d'estudiar l'art del segle XVIII a Mallorca, els alumnes saben:

- Què va ser la Guerra de Successió i qui foren els seus protagonistes.
- Què és el Tractat d'Utrecht de 1713 i què implicà.
- Què és una Monarquia Absolutista.
- Quins eren els estaments socials del segle XVIII.
- Què és la Il·lustració.
- Què és el Despotisme Il·lustrat.
- Quina va ser política reformista de Felip V i què són els Decrets de Nova Planta.
- Què és el Liberalisme Econòmic.
- En què es basava el creixement econòmic de l'Espanya del segle XVIII.
- Quines eren les noves rutes comercials del segle XVIII (Amèrica).

3. Desenvolupament de la proposta

3.1 Característiques i estructura de la proposta educativa

La proposta educativa d'Art i Cultura del segle XVIII a Mallorca està plantejada per a ésser treballada enterament amb ordinadors, de manera que es vol fomentar l'ús de les TIC. Això es vol propiciar de la següent manera:

- El conjunt de material està publicat a la web mallorcaseglexviii.jimdo.com
- Es sol·licita a cada equip un mapa conceptual de la seva part teòrica, fet amb el programari lliure **CmapTools**.
- Les activitats que es proposen a cada bloc impliquen una recerca d'informació i continguts a la xarxa (Google, Wikipèdia, Youtube...).
- Es sol·licita als alumnes que lliurin les activitats al professor de manera telemàtica i al docent que realitzi el *feedback* també a través de la xarxa. Per a això, es pot fer servir la Intranet amb la que compten la majoria de centres, tot i que en cas d'absència d'aquesta el docent en pot crear una (és lliure i gratuït) o obrir un compte d'intercanvi d'arxius mitjançant Google Drive o Dropbox⁵⁰.
- Es sol·licita una exposició oral per equip, amb un suport visual a mode de presentació power point, prezi, vídeo...
- Els tests (avaluació de coneixements previs i prova final) es troben també a la xarxa i ofereixen l'opció d'autocorrecció i report dels resultats al professor (testmoz.com i educaplay.com)

A continuació es mostra l'estructura de la proposta educativa, seguint l'ordre de les seccions a treballar, a cada un dels quals s'ha assignat una icona com a indicador visual de l'apartat del projecte que s'està treballant.

Test online d'avaluació dels **coneixements previs** dels alumnes (a testmoz.com). A l'Annex 3 se n'aclareixen les característiques i l'accés.

Vídeo educatiu d'introducció al Treball Cooperatiu (vídeo realitzat amb www.powtoon.com)

Aquest vídeo es pot visualitzar a l'aula o prèviament a casa, el que implicaria una *Flipped Classroom (FC)*.

El FC és un model pedagògic que transfereix el treball de determinats processos d'aprenentatge fora de l'aula i utilitza el temps de classe, junt amb l'experiència docent, per a facilitar i potenciar altres processos d'adquisició i pràctica dels coneixements dins l'aula. El vídeo educatiu és un element bàsic en els recursos d'una *Flipped Classroom*⁵¹.

8 Blocs teòrics: Arquitectura, Escultura, Pintura, SEMAP, Arts decoratives, Llengua i Literatura, Música i Dansa, i Gastronomia i Vida Quotidiana (publicats a mallorcaseglexviii.jimdo.com).

Cada equip haurà de fer un mapa conceptual de la part teòrica del seu bloc amb el programa **CmapTools**.

A cada bloc, **1 activitat de conceptes**, en la qual es sol·licita als alumnes que defineixin conceptes apareguts al bloc teòric.

S'ofereixen als alumnes una sèrie de diccionaris en línia:

Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans: <http://dlc.iec.cat/>

Diccionari català-valencià-balear Alcover-Moll: <http://dcvb.iecat.net/>

Diccionari del Grup Enciclopèdia Catalana: <http://diccionari.cat/>

Diccionari del Centre de Terminologia de Catalunya: <http://termcat.cat/>

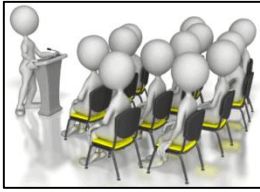
A cada bloc, **1 activitat de recerca**, en la qual es sol·licita als alumnes una petita investigació a la xarxa referent al bloc teòric.

A cada bloc, **1 activitat de síntesi**, en la qual es sol·licita als alumnes que apliquin de manera pràctica els coneixements adquirits amb el bloc teòric.

A cada bloc, **1 activitat de reflexió**, en la qual es proposa una qüestió als alumnes, la qual han de respondre aplicant els coneixements adquirits al bloc teòric.

A cada bloc, 1 proposta de **presentació**. És una tasca, ja que es nodreix de les quatre activitats anteriors. És també la tasca amb més càrrega creativa.

Una **prova final** tipus “completar”, on apareixeran continguts de tots els blocs temàtics. La prova final per als alumnes està realitzada amb la web www.educaplay.com i el tipus de prova és una “prova de completar” que consta de 10 qüestions amb buit a omplir, relatives a tots els blocs del projecte d'Art i cultura del segle XVIII a Mallorca. Els alumnes tenen 2 intents per a omplir els buits. L'aplicació no és sensible a majúscules ni accents.

Rúbrica d'autoavaluació: per valorar, a nivell personal, els coneixements i procediments adquirits amb el projecte.

Rúbrica de coavaluació: per a valorar el treball dels altres components de l'equip, el treball comú i els resultats obtinguts..

Rúbrica d'**avaluació de la metodologia** i de la **tasca docent**: per ajudar al docent a valorar els pros i contres de l'aplicació de la metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu, així com ajudar també a la millora per a futurs projectes.

Com s'ha indicat a les característiques de la proposta, tots els materials estaran disponibles a la xarxa i es planteja que la proposta educativa es treballi al complet amb els ordinadors del centre i dins l'aula, excepte en el cas del **vídeo educatiu**, que pot esser visualitzat prèviament a casa, el que implicaria una *Flipped Classroom*.

La publicació oberta del material també facilita que els docents hi puguin accedir i imprimir per a treballar en versió paper, en el cas de que el centre educatiu no compti amb les eines TIC necessàries.

Si fos aquest el cas de no comptar amb ordinadors, els alumnes haurien d'acudir a bibliografia especialitzada per a poder fer les activitats, el que augmenta en gran mesura la dificultat del treball, per l'especificitat de la temàtica i pels límits temporals.

Considerarem però, que es compta amb un fàcil accés a les TIC per a poder desenvolupar el projecte.

3.2 La metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu

La metodologia a seguir serà la d'Aprenentatge Cooperatiu, essent l'agrupació l'estratègia principal d'organització i aprenentatge. Aquest tipus de metodologia ha estat seleccionada per les següents raons:

1. La proposta educativa d'Art i cultura del segle XVIII a Mallorca contempla un extens material, difícil de treballar al complet amb la metodologia de classe magistral en un nombre limitat de sessions.
2. Els avantatges d'aquesta metodologia inclusiva d'ensenyament-aprenentatge en comparació amb altres metodologies, segons l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Lleida⁵²:
  - a. El Treball Cooperatiu requereix una implicació directa i activa dels estudiants.
  - b. La cooperació i l'ajuda mútua possibiliten l'assoliment de cotes més altes en l'aprenentatge.
  - c. L'Aprenentatge Cooperatiu no solament té una repercussió directa en els continguts i l'aprenentatge, sinó també en les relacions interpersonals, l'esforç per millorar l'adaptació psicològica i les competències socials.

Segons el Dr. Joan Rué del Departament de Pedagogia Aplicada de la Universitat Autònoma de Barcelona, els elements bàsics de l'Aprenentatge Cooperatiu són cinc⁵³:

1. La interdependència positiva: els components del grup són conscients de que l'èxit de cadascú depèn de l'èxit dels altres.
2. Promoure la interacció cara a cara: és necessari, per a aconseguir l'èxit individual i del grup, compartir eines i recursos, així com donar suport i ajuda.
3. Donar responsabilitat a cada estudiant del grup: la responsabilitat individual es dona quan allò que es fa reverteix en el grup.
4. Desenvolupar les habilitats del grup i les relacions interpersonals: l'aprenentatge cooperatiu és més complex que el tradicional perquè

implica una doble responsabilitat; sobre la tasca i sobre el treball en equip.

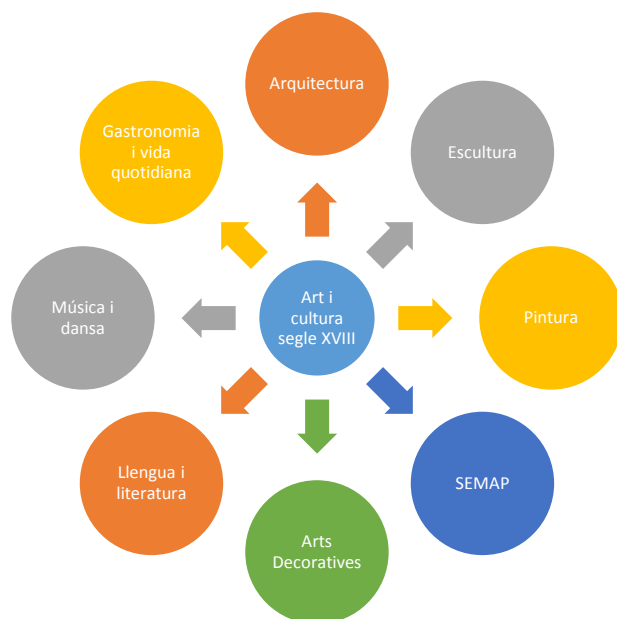
5. La reflexió sobre el treball del grup: els grups de treball discuteixen com van assolint els seus objectius i quina efectivitat té la seva relació de treball.

Tenint en compte que hi ha vuit blocs temàtics (Arquitectura, Escultura, Pintura, la SEMAP, Arts Decoratives, Llengua i literatura, Música i Dansa, i Gastronomia i vida quotidiana), el grup-aula es dividirà en vuit grups de treball de 3-4 persones, tot i que el nombre final de grups dependrà de les característiques intrínseques de cada grup-aula.

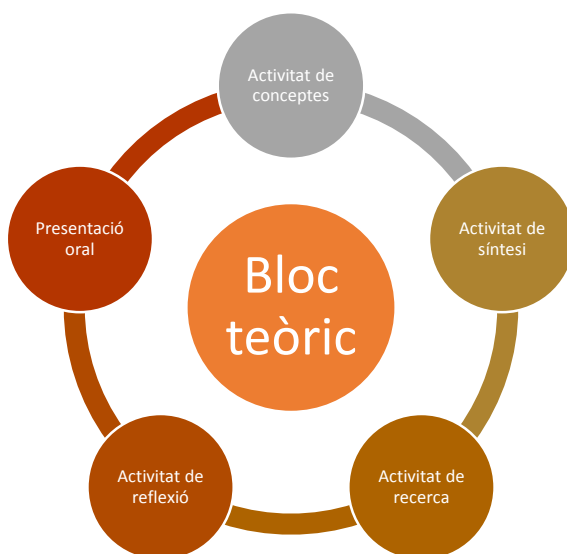
Així doncs, cada petit grup treballarà un bloc temàtic i, a mode de **trencaclosques**, compartirà els coneixements adquirits amb la resta de grup-aula, que hauran d'adquirir al complet per a la prova final individual.

A la vegada, cada bloc temàtic consta d'una part teòrica (a treballar per tots els membres de l'equip amb la realització d'un mapa conceptual dels continguts amb el programa CmapTools), quatre activitats (a assignar entre els components de cada equip però que s'han de posar en comú entre tots els components abans de lliurar al professor/a) i una proposta de presentació per a l'exposició oral.

La presentació per a l'exposició oral no és una activitat, sinó una tasca, ja que es nodreix del bloc teòric i de les quatre activitats fetes individualment. Aquest fet implica que, de nou, el petit grup haurà de funcionar a mode de trencaclosques per a poder assegurar l'èxit individual; de l'equip i, en última instància, del grup-aula. Per això, aquesta proposta educativa d'Aprenentatge Cooperatiu podria qualificar-se de "trencaclosques doble" o "trencaclosques dins el trencaclosques". Les següents il·lustracions mostren de manera simplificada el seu funcionament:

I, a la vegada, cada bloc temàtic es divideix en:

El mètode de distribució dels grups cooperatius seguirà el criteri del professor/a i els grups poden venir definits pel docent, consensuar-se amb els alumnes o sortejar-se, sempre tenint en compte la premissa de que siguin grups heterogenis (que hi hagi alumnes amb diferents capacitats) per a facilitar la inclusió de tots els individus del gran grup.

Algunes de les normes per treballar en grup són les següents⁵⁴:

- Identificar els punts forts o especialitats de cada component del grup.
- Definir els objectius o tasca final a assolir entre tot el grup.
- Determinar el temps de treballs i fer una planificació temporal.
- Establir clarament les normes i l'organització del grup.
- Establir la forma de treball com a equip dins cada grup.
- Distribuir les responsabilitats individuals de cada membre del grup.

Així mateix, segons Pere Pujolàs, nou idees clau per a l'Aprenentatge Cooperatiu són les següents⁵⁵:

1. Les escoles i les aules inclusives són imprescindibles per a configurar una societat sense exclusions.
2. S'ha de saber gestionar l'heterogeneïtat d'un grup classe, en lloc d'ignorar-la o reduir-la.
3. Introduir l'aprenentatge cooperatiu equival a canviar l'estructura d'aprenentatge de l'aula.
4. La cohesió del grup és una condició necessària, però no suficient, per treballar en equips cooperatius.
5. Les estructures cooperatives asseguren la interacció entre els estudiants d'un equip.
6. L'aprenentatge cooperatiu és també un contingut que s'ha d'ensenyar.
7. L'aprenentatge cooperatiu facilita i potencia el desenvolupament d'algunes competències bàsiques.
8. El grau de cooperativisme d'un equip depèn del temps que treballen junts i de la qualitat del treball en equip.
9. L'aprenentatge cooperatiu és una forma d'educar per al diàleg, la convivència i la solidaritat.

Segons el Dr. Joan Rué, en els equips d'Aprenentatge Cooperatiu han de rotar les funcions dels alumnes implicats cada cert temps. En aquest cas emperò, essent un projecte amb una durada determinada, els alumnes tindran unes responsabilitats fixes assignades, el que per altra banda facilita l'Atenció a la Diversitat (pels diferents nivells de complexitat), com es tracta al següent apartat.

Per a explicar el funcionament del projecte d'Aprenentatge Cooperatiu es podrà usar el vídeo educatiu ja esmentat a l'apartat anterior, tant dins l'aula com amb el mètode de *Flipped Classroom*.

3.3 Atenció a la diversitat:

Segons l'Equip d'assessorament i orientació psicopedagògica de Terrassa, el treball en grups cooperatius és una de les millors eines per afavorir l'Atenció a la Diversitat⁵⁶. La principal raó per a això és l'heterogeneïtat del grup, la qual facilita:

- L'atenció a la diversitat de sexe, d'ètnies, de cultures, de capacitats...
- La compensació i l'equilibri de desigualtats.
- L'aprenentatge entre iguals.
- La participació activa dels alumnes amb possibilitats d'èxit davant els companys.
- La millora de l'autoestima i del nivell d'aprenentatge.
- Les demandes i les respostes que es fan en l'aprenentatge entre iguals és més ajustada al nivell de desenvolupament de l'alumne.
- A l'alumne eines d'inserció social.
- La cooperació enfront de l'individualisme competitiu.

És per aquests aspectes que la present proposta educativa no contempla un material diferent per a alumnes amb dificultats d'aprenentatge, sinó que l'Atenció a la Diversitat queda assumida pel conjunt de la proposta educativa. Els estudiants amb dificultats d'aprenentatge formaran part d'un equip heterogeni i hauran de participar activament en tot el projecte.

No obstant això, no vol dir que els docents no puguin prendre certes mesures d'Atenció a la Diversitat amb la proposta educativa d'Art i Cultura del segle XVIII a Mallorca, en cas de que sigui necessari. Per exemple:

1. Tenint en compte les premisses d'heterogeneïtat dels grups i l'equilibri entre les capacitats dels seus components, enlloc de realitzar-se les agrupacions seguint un consens o un sorteig, els grups poden venir ja definits pel professor/a a efectes que es compleixin les condicions abans esmentades. Segons Johnson i Holube, el fet de que els grups siguin seleccionats pel docent permet la seguretat de que cap alumne es quedarà aïllat. Un dels mètodes que proposen és el de crear grups de suport per a cada estudiant aïllat. Per fer a això, es demana a cada alumne que enumeri tres companys de la classe amb els quals els agradaria treballar. Llavors, es conta quantes vegades fou triat cada alumne. Els alumnes que no foren triats cap vegada són els aïllats, d'alt risc, i que necessiten l'ajuda dels docents. L'alumne més aïllat formarà grup amb els companys més populars, solidaris i servicials. Llavors es determinarà el segon alumne més aïllat i es procedirà d'igual manera. D'aquesta manera, el docent maximitza les possibilitats de participació dels alumnes aïllats i que ningú no es senti rebutjat⁵⁷.
2. Tenint en compte que hi ha 8 blocs temàtics diferents, rere una anàlisi per part del professor/a, serà conscient del tipus de complexitat que implica cada bloc. També pot esser doncs criteri del professor l'assignació d'un bloc determinat a un grup concret. Per a això, seria convenient una bona estratègia del professor/a per a poder prendre

aquest tipus de decisions sense que els grups se'n adonin i puguin sentir-se infravalorats amb respecte a la resta de companyes.

3. Tenint en compte que cada bloc té 4 activitats diferents, igualment rere una lectura de les activitats, el professor/a serà conscient de quins alumnes poden realitzar quines activitats i, de la mateixa manera que amb els blocs, pot induir als alumnes a una determinada distribució de les activitats i responsabilitats.
4. Els docents també poden esser flexibles amb respecte als continguts i la càrrega de treball, valorant les necessitats de cada alumne i els seus ritmes d'aprenentatge.
5. En quant a la prova final individual, el professor també pot adaptar els criteris d'avaluació al tipus d'alumnat a avaluar.
6. Finalment, amb respecte als alumnes amb altes capacitats, si el professor ho troba adient, poden ampliar la seva visió de l'Art i la Cultura del segle XVIII a Mallorca usant el "Material d'ampliació" que es troba a l'Annex 5 i que està compost unes ressenyes de llibres especialitzats.

3.4 Temporalització de les tasques:

La durada aproximada de la proposta didàctica és de 7-8 sessions de 55 minuts, al llarg de les quals s'han d'assolir les següents tasques:

1. Test d'avaluació dels coneixements inicials.
2. Introducció a la proposta pedagògica (vídeo educatiu + explicació docent).
3. Realització dels grups i assignació dels materials.
4. Planificació de les tasques i designació de responsables.
5. Definició dels objectius i temporalització de les tasques.
6. Lectura del cos teòric i realització del mapa conceptual.
7. Realització de les activitats de cada bloc (4 per bloc).
8. Intercanvis d'informació i *feedback* amb el professor.
9. Publicació de les activitats.
10. Preparació d'una presentació per al grup-aula.
11. Exposició en grups de cada bloc treballat.
12. Prova final.
13. Avaluacions: autoavaluació, coavaluació i prova final.
14. Reflexió del treball en equip.

Tenint en compte aquestes tasques a dur a terme per a realitzar amb èxit l'Aprenentatge Cooperatiu, es proposa una temporalització d'aquestes per sessions i minuts (per ser coherents amb la realitat educativa, cada sessió suma 50 minuts, en lloc de 55).

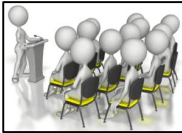
A més, a les següents taules queden també definides les tasques a realitzar des del punt de vista dels alumnes i des del punt de vista dels docents, pel que poden ser d'utilitat com a guia per als professors per a un bon desenvolupament del projecte d'Aprenentatge Cooperatiu, essent sempre adaptables a les condicions intrínseques de cada grup-aula.

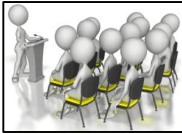
SESSIÓ 1			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
15 min.	Test d'avaluació de coneixements previs. 	Realització del test amb l'ordinador.	Recepció i enregistrament dels resultats.
25 min.	Introducció a l'Aprenentatge Cooperatiu. 	Recepció i processaments dels continguts per decidir quin bloc voldran treballar.	Reproducció del vídeo educatiu d'Aprenentatge Cooperatiu
10 min.	Realització dels grups d'aprenentatge cooperatiu.		Els docents decideixen com es distribuiran els grups.

SESSIÓ 2			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
15 min.	Assignació d'un bloc a cada grup de treball.	Sol·licitud de bloc temàtic, segons els interessos del grup.	Lliurament dels materials.
25 min.	Definició d'objectius, planificació de tasques i del temps.	Assignació de responsables de cada apartat.	Supervisió i suport als grups.
10 min.	<i>Feedback</i> alumnes – docents.	Comunicació al professor de les decisions del grup en quant a objectiu i divisió de tasques.	Recepció i enregistrament de les decisions dels grups.

SESSIÓ 3			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
15 min.	Lectura i treball en grup del bloc teòric. 	Lectura, selecció d'idees i realització d'un mapa conceptual amb el programa CMapTools.	Supervisió i suport als grups. Recollida dels esquemes de cada bloc.
25 min.	Realització de les activitats 1 i 2 de cada bloc. 	Els responsables de les activitats 1 i 2 les hauran d'enllestir i consensuar amb la resta de grup abans de lliurar-les al professor/a.	Supervisió i suport als grups.
10 min.	Publicació de les activitats 1 i 2 de cada bloc.	Els responsables de les activitats 1 i 2 les hauran d'enviar al docent.	Recepció de les activitats 1 i 2 de cada bloc.

SESSIÓ 4			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
10 min.	Reflexió sobre el treball en grup.	Recepció de les activitats 1 i 2 corregides i reflexió resultats.	Lliurament activitats 1 i 2 corregides.
30 min.	Realització de les activitats 3 i 4 de cada bloc. 	Els responsables de les activitats 3 i 4 les hauran d'enllestir i consensuar amb la resta de grup abans de lliurar-les al professor/a.	Supervisió i suport als grups.
10 min.	Publicació de les activitats 3 i 4 de cada bloc.	Els responsables de les activitats 3 i 4 les hauran d'enviar al docent.	Recepció de les activitats 3 i 4 de cada bloc.

SESSIÓ 5			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
10 min.	Reflexió sobre el treball en grup.	Recepció de les activitats 3 i 4 corregides i reflexió dels resultats.	Lliurament de les activitats 3 i 4 corregides.
40 min.	Confecció de la presentació de cada bloc per al grup-aula. 	Consens dels continguts, l'estructura i l'estètica de la presentació.	Supervisió i suport als grups.

SESSIÓ 6			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
50 min.	Exposició pública de les presentacions de cada bloc. 	Exposició per grups de les presentacions.	Publicació de les presentacions per a que siguin accessibles per a tot el grup-aula.

SESSIÓ 7			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
10 min.	Autoavaluació. 	Emplenament de la rúbrica d'autoavaluació.	Lliurament i recollida de la rúbrica d'autoavaluació.
10 min.	Coavaluació. 	Emplenament de la rúbrica de coavaluació.	Lliurament i recollida de la rúbrica de coavaluació.
30 min.	Prova final. 	Realització de la prova final.	Lliurament i recollida de la prova final.

SESSIÓ 8 (OPCIONAL)			
Minuts	Tasques	Alumnes	Docents
15 min.	Qualificacions grupals i individuals.	Recepció de les qualificacions.	Lliurament de les qualificacions.
25 min.	Debat grup-aula.	Exposició d'opinions sobre el transcurs del projecte.	Paper de moderador del debat.
10 min.	Avaluació de la metodologia d'AC i de la tasca docent. 	Emplenament de la rúbrica d'avaluació de la metodologia i de la tasca del professor/a.	Recepció de les rúbriques, anàlisi dels resultats i reflexió de la pròpia pràctica docent.

La Sessió 8 és opcional, a criteri dels docents, tenint en compte la limitació temporal. No obstant això, és interessant insistir en la necessitat d'una reflexió dels resultats obtinguts amb la metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu i sobre la pròpia pràctica docent, fomentant l'autocrítica i intentant trobar aspectes de millora per a futurs projectes amb el grup-aula.

3.5 Continguts de la proposta educativa

El conjunt de material es troba desenvolupat a l'Annex 3, seguint l'estructura proposada a l'apartat **3.1 Característiques i estructura de la proposta educativa**. Les següents taules presenten, per blocs i de manera simplificada, els continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals que es pretenen que els alumnes assoleixin una vegada finalitzat el treball en equips de cada bloc.

La taula final presenta, de manera general, els continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals que es pretén que tots els alumnes hagin assolit una vegada acabat el projecte d'Art i Cultura del segle XVIII a Mallorca amb la metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu.

ARQUITECTURA		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<ul style="list-style-type: none"> →Les diferències entre el Barroc i el Neoclàssic. →Les característiques de les cases senyoriales del segle XVIII. →L'església de Sant Antoniet de Palma. →L'església i convent dels Caputxins de Palma. →L'arquitecte Fra Miquel de Petra 	<ul style="list-style-type: none"> →Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools. →Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia. →Recerca i selecció d'informació a la xarxa. →Comparació de dues plantes d'edificis. →Reflexió i argumentació. 	<ul style="list-style-type: none"> →Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge. →Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu. →Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades. →Curiositat per l'art i consciència de protecció i conservació del patrimoni.

ESCULTURA		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<p>→La versatilitat del llenguatge escultòric, materials i tècniques.</p> <p>→Escultura i arquitectura: les portalades barroques i neoclàssiques.</p> <p>→Escultura i pintura: els retaules.</p> <p>→La confraria com a comitent artístic.</p> <p>→Els betlems del segle XVIII.</p>	<p>→Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools.</p> <p>→Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia.</p> <p>→Recerca i selecció d'informació a la xarxa.</p> <p>→Realització d'una fitxa de catàleg.</p> <p>→Anàlisi d'una esquema d'un retaule.</p> <p>→Elaboració d'un gràfic.</p>	<p>→Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge.</p> <p>→Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu.</p> <p>→Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades.</p> <p>→Curiositat per l'art i consciència de protecció i conservació del patrimoni.</p>

PINTURA		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<p>→El llenguatge pictòric i els gèneres tradicionals.</p> <p>→La pintura religiosa i el retrat.</p> <p>→El pintor Guillem Mesquida i Munar.</p> <p>→El pintor Cristòfol Vilella Amengual.</p> <p>→Les novetats pictòriques del segle XVIII a Mallorca.</p>	<p>→Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools.</p> <p>→Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia.</p> <p>→Recerca i selecció d'informació a la xarxa.</p> <p>→Realització d'una fitxa de catàleg.</p>	<p>→Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge.</p> <p>→Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu.</p> <p>→Participació activa de les sessions i realització de les tasques</p>

	<ul style="list-style-type: none"> →Comparació de dues pintures. →Anàlisi i reflexió sobre una pintura. →Respondre qüestions. 	<ul style="list-style-type: none"> encomanades. →Curiositat per l'art i consciència de protecció i conservació del patrimoni.
--	--	---

ARTS DECORATIVES		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<ul style="list-style-type: none"> →El concepte d'Arts Decoratives. →La funcionalitat i l'estètica. →La ceràmica: tipus i usos. →El vidre: tècnica del vidre bufat, tipus i usos. →Els teixits: tipus de teixits i usos. 	<ul style="list-style-type: none"> →Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools. →Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia. →Recerca i selecció d'informació a la xarxa. →Elaboració d'un llistat de museus de Mallorca. →Comentari d'un vídeo trobat a Youtube. →Comentari i reflexió a partir d'una fotografia. 	<ul style="list-style-type: none"> →Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge. →Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu. →Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades. →Curiositat per l'art i consciència de protecció i conservació del patrimoni.

SEMAP		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<p>→Els motius de la creació de la SEMAP.</p> <p>→La tasca de la SEMAP en terreny artístic.</p> <p>→La figura de Bonaventura Serra.</p> <p>→La figura del Cardenal Despuig.</p>	<p>→Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools.</p> <p>→Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia.</p> <p>→Recerca i selecció d'informació a la xarxa.</p> <p>→Recerca i comentari d'un mapa.</p> <p>→Comentari de text.</p>	<p>→Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge.</p> <p>→Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu.</p> <p>→Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades.</p> <p>→Curiositat per l'art i consciència de protecció i conservació del patrimoni.</p> <p>→Actitud crítica i reflexiva amb respecte al concepte de la Il·lustració.</p>

LLENGUA I LITERATURA		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<p>→La repressió lingüística.</p> <p>→El Decret de Nova Planta.</p> <p>→Jeroni de Berard i els llibres de viatges.</p> <p>→En Tià de Sa Real i</p>	<p>→Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools.</p> <p>→Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia.</p>	<p>→Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge.</p> <p>→Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge</p>

<p>les gloses.</p> <p>→La diferenciació entre la llengua castellana per a allò culte i la catalana per a allò popular.</p>	<p>→Recerca i selecció d'informació a la xarxa.</p> <p>→Comentari de text.</p> <p>→Comentari d'un fragment d'una pel·lícula.</p>	<p>Cooperatiu.</p> <p>→Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades.</p> <p>→Curiositat pel patrimoni oral i consciència de la necessitat de protegir-lo.</p> <p>→Actitud crítica i reflexiva amb respecte a la repressió lingüística patida al segle XVIII.</p>
--	--	--

MÚSICA I DANSA		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<p>→Música culta i música popular.</p> <p>→La música i dansa tradicional de Mallorca.</p> <p>→Els instruments cultes i populars.</p> <p>→Antoni Lliteres i l'òpera italiana.</p>	<p>→Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools.</p> <p>→Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia.</p> <p>→Recerca i selecció d'informació a la xarxa.</p> <p>→Comentari d'un vídeo d'una dansa.</p> <p>→Comentari d'una audició musical.</p>	<p>→Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge.</p> <p>→Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu.</p> <p>→Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades.</p> <p>→Curiositat pel patrimoni immaterial i consciència de la necessitat de protegir-lo.</p>

GASTRONOMIA I VIDA QUOTIDIANA		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<p>→Les diferents classes socials: noblesa, classe mitja, la pagesia i jornalers, els religiosos, els xuetes.</p> <p>→El modus vivendi de cada una de les classes socials.</p> <p>→El paper de la dona.</p> <p>→Gastronomia i farmàcia.</p> <p>→El llibre de receptes de Fra Jaume Martí i Oliver.</p>	<p>→Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools.</p> <p>→Elaboració d'un glossari terminològic cercant a diccionaris en línia.</p> <p>→Recerca i selecció d'informació a la xarxa.</p> <p>→Comentari d'una recepta de cuina del segle XVIII.</p>	<p>→Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge.</p> <p>→Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu.</p> <p>→Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades.</p> <p>→Curiositat pel patrimoni i consciència de la necessitat de protegir-lo.</p> <p>→Visió crítica i responsable cap a les desigualtats socials.</p>

CONTINGUTS GENERALS DEL PROJECTE:

ART I CULTURA DEL SEGLE XVIII A MALLORCA		
Conceptuals	Procedimentals	Actitudinals
<p>→Les diferents disciplines artístiques: arquitectura, escultura, pintura, arts decoratives, música, dansa i literatura.</p> <p>→L'estat de la qüestió i l'evolució de cada una de les disciplines artístiques durant el segle XVIII.</p> <p>→La transició del Barroc al Neoclàssic.</p> <p>→Les diferents personalitats del segle XVIII: Fra Miquel de Petra, Francisco Herrera, Antoni Despuig, Guillem Mesquida, Cristòfol Villella, Bonaventura Serra, Antoni Lliteres, Sebastià Gelabert, Jaume Martí...</p> <p>→La tasca de la SEMAP.</p> <p>→La repressió lingüística i la literatura en català al XVIII.</p>	<p>→Realització d'un mapa conceptual amb el programa CmapTools.</p> <p>→Elaboració d'un glossari terminològic buscant a diccionaris en línia.</p> <p>→Recerca i selecció d'informació a la xarxa.</p> <p>→Comentari de text.</p> <p>→Comentari d'imatge.</p> <p>→Fitxa de catàleg.</p> <p>→Elaboració d'un gràfic.</p> <p>→Resposta i argumentació de qüestions.</p> <p>→Comentari d'una audició musical.</p> <p>→Comentari d'un vídeo.</p> <p>→Comentari d'un fragment d'una pel·lícula.</p>	<p>→Valoració de les TIC com a eina d'Ensenyament-Aprenentatge.</p> <p>→Organització i coordinació un equip d'Aprenentatge Cooperatiu.</p> <p>→Participació activa de les sessions i realització de les tasques encomanades.</p> <p>→Curiositat pel patrimoni material i immaterial i consciència de la necessitat de protegir-lo.</p> <p>→Actitud crítica cap a les desigualtats socials.</p>

3.6 Competències bàsiques

Segons el projecte de decret pel qual la Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats del Govern de les Illes Balears estableix el currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears⁵⁸, aquest està integrat pels següents elements:

- Objectius
- Competències
- Continguts
- Estàndards d'aprenentatge avaluables
- Criteris d'avaluació
- Metodologia didàctica

Les competències, doncs, són les capacitats per aplicar de manera integrada els continguts propis de l'etapa per aconseguir dur a terme activitats adequadament i resoldre problemes complexos eficaçment.

A efectes d'aquest Decret, les competències del currículum són les següents:

- a) Competències en comunicació lingüística.
- b) Competència matemàtica i competències bàsiques en ciència i tecnologia.
- c) Competència digital.
- d) Aprendre a aprendre.
- e) Competències socials i cíviques.
- f) Sentit d'iniciativa i esperit emprenedor.
- g) Consciència i expressions culturals.

La següent taula recull el conjunt de Competències i els blocs temàtics de la proposta didàctica, indicant quines competències es treballen a cada bloc:

	ARQUITECTURA	ESCULTURA	PINTURA	SEMAP	ARTS DECORATIVES	MÚSICA I DANSA	LLENGUA I LITERATURA	GASTRONOMIA I VIDA
C. en Comunicació Lingüística	X	X	X	X	X	X	X	X
C. Matemàtica i en Ciència i Tecnologia	X	X		X				X
C. Digital	X	X	X	X	X	X	X	X
Aprendre a aprendre	X	X	X	X	X	X	X	X
C. Socials i cíviques	X	X	X	X	X	X	X	X
Sentit d'iniciativa i sentit emprenedor	X	X	X	X	X	X	X	X
Consciència i expressions culturals	X	X	X	X	X	X	X	X

Seguidament, és convenient una justificació de perquè es treballen aquestes competències bàsiques generals a la proposta didàctica, amb una concreció de les competències específiques. Ja que les competències específiques són gairebé les mateixes per a cada un dels blocs, s'ha optat per exposar-les de manera general del conjunt de material i no per bloc temàtic.

1. Competències en comunicació lingüística:

- a. Ús del llenguatge com a vehicle de comunicació en el procés d'Ensenyament-Aprenentatge.
- b. Domini oral i escrit de la llengua catalana (escrit a les activitats i oral a la presentació).

- c. Adquisició d'habilitats per a usar les diferents variants: definició, descripció, argumentació, comparació.
- d. Adquisició d'un vocabulari bàsic amb un valor funcional per a l'aprenentatge de la matèria.

2. Competència matemàtica i competències bàsiques en ciència i tecnologia:

- a. Coneixement d'aspectes quantitius i espacials, i la seva aplicabilitat a la matèria (anàlisi de plantes d'edificis, anàlisi de taules, realització de gràfics).

3. Competència digital:

- a. Recerca, obtenció i tractament de la informació, procedent de la observació directa i indirecta de la realitat, així com de la xarxa.
- b. Coneixement i interpretació dels llenguatges icònics, simbòlics i de representació.
- c. Elaboració de tasques mitjançant l'ordinador com a eina bàsica.

4. Aprendre a aprendre:

- a. Comprensió de l'espai on tenen lloc els fets socials i la pròpia vida de l'alumne.
- b. Coneixement de les fonts d'informació obtinguda per diferents mitjans.

5. Competències socials i cíviques:

- a. Valoració i exercici del diàleg, via per solucionar problemes, mitjançant la metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu.
- b. Apropament a les diferents realitats, actuals o històriques.

6. Sentit d'iniciativa i esperit emprenedor:

- a. Establiment de criteris de selecció de la informació.
- b. Afavoriment del desenvolupament d'iniciatives de planificació i execució.

7. Consciència i expressions culturals:

- a. Conèixer i valorar les manifestacions del fet artístic.
- b. Adquisició d'habilitats per a l'observació i comprensió d'elements tècnics imprescindibles pel seu anàlisi.
- c. Afavoriment de la percepció d'obres d'art.
- d. Adquisició d'habilitats perceptives i de sensibilització.
- e. Capacitat d'emocionar-se.
- f. Conscienciació de la necessitat de conservació i protecció del patrimoni.

3.7 Intel·ligències Múltiples i TIC

La teoria d'Intel·ligències Múltiples, desenvolupada pel psicòleg Howard Gardner a finals dels anys 70 i principis dels 80, sostén que els individus posseïm vuit o més intel·ligències autònomes que ens serveixen per a crear productes i solucionar problemes de manera eficaç per a les societats on vivim⁵⁹.

Aquestes vuit intel·ligències són:

1. **Lingüística:** habilitat d'analitzar la informació i crear productes mitjançant la llengua oral o escrita, tals com discursos, llibres o redaccions.
2. **Lògica-matemàtica:** habilitat per a desenvolupar equacions i proves, fer càlculs i solucionar problemes abstractes.

3. **Visual-espacial:** habilitat per a reconèixer i manipular imatges d'espais a gran escala.
4. **Musical:** habilitat per a produir, recordar i obtenir el sentit de diferents patrons de so.
5. **Naturalista:** habilitat per identificar i distingir diferents tipus de plantes, animals i altres informacions que es troben al món natural.
6. **Corporal-cinètica:** habilitat per a usar el propi cos per a crear productes o solucionar problemes.
7. **Interpersonal:** habilitat per a reconèixer i entendre els estats d'ànims dels altres, els seus desitjos, motivacions i intencions.
8. **Intrapersonal:** habilitat per a reconèixer i entendre els propis estats d'ànims, desitjos, motivacions i intencions.

Segons Núria Alart, la major contribució de les Intel·ligències Múltiples en la educació és suggerir que els educadors usin les estratègies, tècniques i activitats que genera aquesta teoria, oblidant-nos una mica del currículum i de l'aula tradicional⁶⁰.

En el present projecte, tot i que es tenen en compte les Intel·ligències Múltiples, relacionades amb les Competències Bàsiques, no ens allunyem al complet del currículum de 4t curs d'Educació Secundària Obligatòria, però sí de l'organització de l'aula i dels processos d'ensenyament-aprenentatge tradicionals, mitjançant la metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu i proposant l'ús de les TIC.

Seguint a Meritxell Viña, qui planteja una sèrie de Recursos TIC per a l'aplicació de les Intel·ligències Múltiples de Gardner⁶¹, es planteja doncs una proposta que usi les TIC i que s'enllaci també amb les intel·ligències.

CmapTools és una eina TIC per a realitzar mapes mentals. Es proposa, per a cada bloc, que els equips realitzin un mapa conceptual dels continguts tractats al bloc teòric i que el lliurin al professor. Aquest és un recurs útil tant per estimular la Intel·ligència Lingüística (expressió de conceptes en llengua catalana) i la Lògica-matemàtica (síntesi d'idees per a solucionar un problema: que hi càpiga el màxim d'informació en el mínim espai possible).

La definició de conceptes mitjançant **diccionaris en línia** és una activitat present a tots els blocs. La Intel·ligència que es motiva és la Lingüística.

És també una activitat recurrent el demanar als alumnes que facin una **investigació**. A vegades, se'ls sol·licita que visitin una web concreta on trobaran la informació sol·licitada, però altres vegades se'ls deixa llibertat per a triar, sempre que siguin crítics amb la informació obtinguda i s'assegurin de la seva fiabilitat. **Vikipèdia** és una de les fonts principals dels alumnes de Secundària i, si bé durant cert temps va estar estigmatitzada, en l'actualitat la majoria de professors accepten el seu ús.

La Intel·ligència que es fomenta demanant als alumnes que facin investigació a la xarxa és la Lingüística, fonamentalment.

Amb **Excel** els alumnes poden fer gràfics i fulls de càlcul. A la proposta educativa sols apareix una activitat que sol·licita la realització d'un gràfic, per l'especificitat de la matèria en la branca artística. La Intel·ligència que es fomenta amb aquest tipus d'activitats és la Intel·ligència Visual-espacial.

Els grups d'Aprenentatge Cooperatiu fan que els alumnes interactuïn cara a cara, tot i que estiguin utilitzant els ordinadors com a eina. El que sí que se'ls demana és que el *feedback* amb el docent sigui a través de la xarxa.

S'ha incidit diverses vegades en que tot el material està publicat a una web de **Jimdo**, pel qual tant professors com alumnes hi poden accedir.

Si els docents ho troben convenient, també poden agafar ells la informació i passar-la als alumnes per mitjà d'un altre recurs; Blogs (**Edublogs, Edmodo**), correu electrònic (**Gmail, Outlook**)... El mitjà que triï el docent serà l'usat per al lliurament d'activitats.

A la vegada, per a demanar dubtes i estar en contacte amb el professor, també poden fer-se servir les xarxes socials (**Facebook, Twitter...**). És **important** que el docent creï un compte específic per aquest tipus de contacte amb els alumnes i que MAI usi el seu compte personal, separant així la vida privada de la professional i evitant problemes potencials.

La Intel·ligència que es fomenta amb aquest tipus de connexions és la Intel·ligència Interpersonal.

Els docents també poden demanar als seus alumnes que facin servir un **Blog** per a publicar les seves tasques. Segons Meritxell Viña, el tipus d'intel·ligència que es fomenta amb aquesta eina és la Intel·ligència Intrapersonal.

Algunes de les activitats requereixen de la visualització de vídeos a **Youtube**, el que promou la Intel·ligència Corporal-Cinètica. Així mateix, a la presentació final de cada bloc, es proposa als alumnes que triïn quina eina volen fer servir. La producció de vídeos (amb **Powtoon**, **YoutubeEDU**, **Moovly...**) ajuda a desenvolupar, segon Meritxell Viña, la Intel·ligència Corporal-cinètica, així com la realització de presentacions (amb **Power Point**, **Prezi...**) promou la Intel·ligència Visual-Espacial.

També hi ha una activitat que demana la reproducció d'unes passes de ball del segle XVIII a partir d'un vídeo de Youtube.

Per a les presentacions, si els alumnes decidissin no sols produir un vídeo, sinó també gravar-lo, així potenciarien la seva Intel·ligència Naturalista.

L'audició de músiques promourà el desenvolupament de la Intel·ligència Musical al bloc de Música i Dansa. Les audicions es poden fer usant **Spotify** o **Youtube**.

La següent taula sintetitza la combinació d'Intel·ligències Múltiples amb recursos TIC desenvolupada al present projecte:

	Intel·ligència lingüística	Intel·ligència matemàtica	Intel·ligència visual	Intel·ligència corporal	Intel·ligència musical	Intel·ligència naturalista	Intel·ligència interpersonal	Intel·ligència intrapersonal
Mapes conceptuals	X	X						
Diccionaris en línia	X							
Motors de recerca	X							
Fulls de càlcul i gràfics		X	X					
Blog personal								X
Intranet, correu i xarxes							X	
Visualització de vídeos				X				
Producció de vídeos				X		X		
Presentacions			X					
Audicions					X			

3.8 Procediments d'avaluació

L'avaluació de la proposta educativa d'Art i Cultura del segle XVIII a Mallorca és un aspecte una mica enrevessat, per la multiplicitat d'aspectes avaluables i per la combinació d'avaluació individual i de grup. D'aquesta manera, la metodologia de Trencaclosques que es fa servir amb els alumnes és equiparable a la tasca dels docents en el moment de l'avaluació, ja que la qualificació numèrica final de cada alumne dependrà de diferents apartats.

Les següents taules mostren una proposta d'ítems avaluables amb un valor percentual. S'ha separat l'avaluació de grup de la individual, tot i que dins la taula d'avaluació individual hi ha una part que pertany a l'Avaluació dels Grups d'Aprenentatge Cooperatiu (a la qual s'han assignat les sigles AGAC).

Avaluació dels Grups d'Aprenentatge Cooperatiu (AGAC)	
Mapa conceptual amb CmapTools	10%
Activitat de Conceptes	15%
Activitat de Recerca	15%
Activitat de Síntesi	15%
Activitat de Reflexió	15%
Presentació oral	25%
Graella de coavaluació	5%
TOTAL	100%

Avaluació individual		
Avaluació inicial	Avaluació formativa	Avaluació final
Test de coneixements previs. 0%	Nota obtinguda en la AGAC. 75%	Prova final 20% + Graella d'autoavaluació 5%
TOTAL = 100%		

D'aquesta manera, es pot observar com a la AGAC s'avaluen les activitats i tasques de l'equip, així com la presentació, sense deixar de tenir en compte la coavaluació que els alumnes han fet del seu equip. Observis també com tots els alumnes de l'equip reben una qualificació per totes les activitats realitzades pel grup, tot i que com a individus només s'hagin encarregat d'una.

Al final de la AGAC s'obtindrà una nota numèrica en base de 10 punts, la qual s'ha de multiplicar per 0'75, ja que la AGAC compta un 75% de la nota individual de cada alumne. L'altre 25% el conformen la prova final (20%) i l'autoavaluació (5%).

La següent taula mostra un exemple d'avaluació d'una alumna imaginària, na Maria, que ha participat de l'equip d'Aprenentatge Cooperatiu d'Arquitectura. Totes les notes de la AGAC del grup d'Arquitectura serien iguals.

Nom de l'alumna _____ Maria		
Equip d'AC _____ Arquitectura		
ÍTEM a AVALUAR	NOTA NUMÈRICA	NOTA PONDERADA
Mapa conceptual	7	(10%) = 0'7
Activitat de conceptes	5	(15%) = 0'75
Activitat de recerca	8	(15%) = 1'2
Activitat de síntesi	6	(15%) = 0'9
Activitat de reflexió	6	(15%) = 0'9
Presentació oral	8	(25%) = 2
Coavaluació equip	7'5	(5%) = 0'375
NOTA FINAL AGAC	(Suma ponderades) = 6'825	(75%) = 5'11
Prova final	9	(20%) = 1'8
Autoavaluació	8	(5%) = 0'4
..... NOTA FINAL		7'3

El pes d'aquest projecte dins l'avaluació global és decisió dels professors. Per exemple, podria computar un 10% de l'avaluació trimestral. A l'Annex 3, al final de la proposta educativa, es troba una proposta de prova final i a l'Annex 6 es troben les rúbriques d'avaluació de cada ítem.

4. Conclusions

4.1 Conclusions i tornada als objectius inicials:

Tenint en compte els objectius que es plantejaven a l'inici de la memòria del projecte, una vegada finalitzada s'ha arribat a les següents conclusions:

1. Amb la proposta educativa d'Art i cultura del segle XVIII s'assoleix l'objectiu de donar a conèixer aquest camp d'estudi, i amb la divisió del projecte en vuit blocs artístics i culturals diferents, s'assoleix també l'objectiu d'oferir una visió global de la cultura amb l'exposició de les diferents disciplines artístiques. Rere la prospecció de fonts es pot afirmar que l'art i la cultura del segle XVIII són un ampli camp d'estudi amb moltes possibilitats per a futures investigacions, per la manca d'historiadors de l'art interessats en la temàtica.
2. El segon objectiu proposava l'aprofitament del marc del Tricentenari per a estudiar l'art i la cultura del segle XVIII. Rere una anàlisi de les manifestacions artístiques i culturals es declara que hi ha una manca de mostres que reflecteixin de manera directa les conseqüències de la Guerra de Successió a l'illa, havent-nos de restringir a temàtiques tradicionals i essent difícil, al final, lligar les dues qüestions: la caiguda del Regne de Mallorca i el fet artístic. Una excepció d'això serien les tasques culturals de la SEMAP i la política lingüística a rel del Decret de Nova Planta, el que sí considerariem (i així s'ha explicitat al material) com a conseqüències directes de la incorporació de Mallorca a la corona espanyola.
3. El tercer objectiu tenia per meta una revaloració de l'estudi de l'art, com a reflex d'un moment històric i una eina per entendre millor el context polític, econòmic i social. Aquest aspecte està implícit en els continguts actitudinals de cada bloc, en els quals es pretén conscienciar de la necessitat de protecció del patrimoni; material i immaterial. A més, s'ha intentat lligar al màxim els conceptes d'art amb la situació econòmica, política i social, pel qual es considera que aquest objectiu quedaria així assolit.

4. Amb respecte al foment de l'ús de les TIC, el quart objectiu del projecte, aquest objectiu queda assolit ja que tota la proposta educativa s'ha plantejat per ésser treballada amb ordinadors, tot el material queda publicat a la web mallorcaseglexviii.jimdo.com i s'ha subratllat diverses vegades que les activitats estan pensades per a ser realitzades amb els ordinadors i lliurades als professors de manera telemàtica.
5. El darrer objectiu del projecte proposava l'ús de la metodologia d'Aprenentatge Cooperatiu per a aconseguir un aprenentatge inclusiu, participatiu i significatiu. Es considera que aquest objectiu queda també assolit, ja que la proposta s'ha desenvolupat per a ser portada a terme amb aquesta metodologia i s'ha explicat de manera clara quin ha de ser el funcionament al vídeo educatiu creat expressament per a l'ocasió. A més, l'estructura del material també afavoreix un fàcil desenvolupament d'aquesta metodologia i l'ús d'icones representatives de cada tipus d'activitat ajuda també a distingir les diferents tasques a assolir pels grups d'Aprenentatge Cooperatiu. També per als professors s'ha proposat un material extra a l'Annex amb consells per a dur a terme l'Aprenentatge Cooperatiu a l'aula i, a més, la temporalització de les tasques pretén ésser també una guia per a desenvolupar el projecte.

En definitiva, la valoració global del projecte és positiva ja que s'han assolit els objectius (excepte les repercussions de la Guerra de Successió reflectides en l'art visual, per la manca d'obres d'art que les representin).

No obstant això, a tot projecte sempre hi ha possibilitats de millora, les quals quedaran reflectides seguidament.

4.2 Possibles ampliacions i millora:

Amb la intenció de tenir una visió crítica de la pròpia feina, es plantegen les següents possibilitats de millora:

1. Menys “Palmacentrisme”: els exemples de fets artístics de la Part Forana són inferiors en nombre als exemples de Palma. És així per facilitats d'accés a les fonts documentals a Ciutat i per la importància de Ciutat amb respecte als pobles al segle XVIII. Per a millorar aquest aspecte, hagués estat necessari un augmentat les investigacions del fet artístic del segle XVIII a altres indrets de Mallorca, visitant així els seus arxius, el que no ha estat possible per les restriccions temporals.
2. La proposta de una sortida didàctica: aprofitant les múltiples manifestacions artístiques que s'esmenten de Ciutat es podria haver proposat un itinerari artístic del segle XVIII a Palma, però a la present proposta ens centram al treball dins l'aula.
3. Ampliació: tot i l'extensió del material, encara hi ha temes que queden sense tractar, tals com l'orfebreria, la indumentària i la moda, el moble, el teatre hagiogràfic, les celebracions litúrgiques i populars...
4. Més varietat d'activitats: tot i que s'han intentat proposar activitats diferents, possiblement sovint s'ha caigut en les tradicionals “respon les següents qüestions”, “observa i comenta”, “llegeix i contesta”. Es podrien haver proposat activitats més innovadores i amb un major pes de les eines TIC.
5. Simplificació dels conceptes: l'aspecte més complicat a l'hora d'elaborar la proposta ha estat la redacció dels continguts de les parts teòriques dels blocs, essent sovint qüestions no fàcils d'exposar tenint en compte a més l'adequació del vocabulari per a alumnes de 4rt d'ESO. Per a millorar això, s'haurien pogut plantejar les parts teòriques a mode de presentacions o vídeos educatius, en lloc de textos redactats.

5.Referències

---

¹ *1715tricentenari2015*. [en línia]. Comissió Cívica del Tricentenari. [Consulta: 27 de gener 2015]. Disponible a Internet: 1715tricentenari2015.cat

² *Projectes de decret pels quals s'estableixen i adapten a la LOMQE els currículums del batxillerat i ESO a les Illes Balears*. [en línia]. Govern de les Illes Balears [consulta: 6 de maig 2015]. Disponible a Internet: <http://www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?codi=2269804&coduo=204&lang=ca>

³ Ídem.

⁴ Piña, R. (1983). *Del Decret de Nova Planta al Constitucionalisme*. II Jornades d'Estudis Locals. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.

⁵ Xamena, P., i Riera, F. (1986). *Història de l'Església a Mallorca*. Palma: Editorial Moll.

⁶ Gambús, M., i Barceló, P. (2014). *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons: Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins 1724*. Palma: Leonard Muntaner.

⁷ Ídem.

⁸ Xamena, P., i Riera, F. (1986). *Història de l'Església a Mallorca*. Palma: Editorial Moll.

⁹ Gambús, M., i Barceló, P. (2014). *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons: Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins 1724*. Palma: Leonard Muntaner.

¹⁰ Ídem.

¹¹ Perelló, A. (1985). *Esglésies dels segles XVII i XVIII a Ciutat de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.

¹² Villalonga, A. (1996). *Causes Cívils i art religiós a Mallorca: segles XVI-XVIII*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de les Illes Balears. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts.

---

¹³ Universitat de les Illes Balears. (2014). *Vertaderes traces de l'art de picapedrer de Josep Gelabert – any 1653 –*. Palma: Edicions UIB.

¹⁴ Gambús, M., i Barceló, P. (2014). *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons: Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins 1724*. Palma: Leonard Muntaner.

¹⁵ Barceló, M., i Servera, B. (1993). *Vida municipal i Nova Planta: Porreres, 1718-1728*. Porreres: Ajuntament de Porreres.

¹⁶ Belenguer, E. (1998). *Historia de les Illes Balears*. Volum II. *Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat*. Palma: Edicions 62.

¹⁷ Berard, J. (1983). *Viaje a las villa de Mallorca. 1789*. Palma: Ajuntament de Palma.

¹⁸ Fiol, G. *El taller de l'artista a Mallorca els segles XVI-XVIII. La nissaga dels Oms*. [en línia]. Memòria d'investigació. Universitat de les Illes Balears. [consulta: 10 de febrer 2015]. Disponible a Internet:
http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/memoriesUIB/index/assoc/Fiol_Pon.dir/Fiol_Pons_Guill em.pdf

¹⁹ Ídem.

²⁰ Cantarellas, C. (1981). *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.

²¹ Perelló, A. (1985). *Esglésies dels segles XVII i XVIII a Ciutat de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.

²² Byne, A., i Stapley, M. (1999). *Casas y jardines de Mallorca*. Palma: José de Olañeta.

²³ Fiol, G. *El taller de l'artista a Mallorca els segles XVI-XVIII. La nissaga dels Oms*. [en línia]. Memòria d'investigació. Universitat de les Illes Balears. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts. [consulta: 10 de febrer 2015]. Disponible a Internet:
http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/memoriesUIB/index/assoc/Fiol_Pon.dir/Fiol_Pons_Guill em.pdf

-
- ²⁴ Carbonell, M. (2002). *Art de cisell i de relleu: escultura mallorquina del segle XVII*. Palma: José de Olañeta.
- ²⁵ Pascual, A. (coord.). (1995). *La Seu de Mallorca*. Palma: José de Olañeta.
- ²⁶ Riutort, S. (2000). *Sant Josep fa la capta: religiositat, societat i art a la Mallorca del s. XVIII*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.
- ²⁷ Frontera, G. (dir.). *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Illes Balears*. Palma: Grup Serra.
- ²⁸ Carbonell, M. (1993). *Guillem Mesquida i Munar (1675-1747): biografia d'un pintor mallorquí a l'Europa del set-cents*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- ²⁹ Juan, J. (1972). *La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)*. Separata de la *Historia de Mallorca*. Mascaró Pasarius, J. (coord.). Tom V. Fascicle 7. Palma: Promomallorca.
- ³⁰ Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear. (1984). *El retrat a Mallorca (segles XVII-XIX)*, Catàleg exposició a Sa Llotja (gener-març 1984). Palma: Direcció General de Cultura.
- ³¹ Vilella, C. (1999). *Flores y frutos de la isla de Mallorca*. Madrid: Olañeta.
- ³² Gambús, M., i Barceló, P. (2014). *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons: Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins 1724*. Palma: Leonard Muntaner.
- ³³ March, J. (coord.). (1996). *Segon llibre de lectures mallorquines*. Palma: Editorial Moll.
- ³⁴ Berard, J. (1983). *Viaje a las villas de Mallorca. 1789*. Palma: Ajuntament de Palma.
- ³⁵ Martínez, C. (2000). *La llengua catalana a Mallorca al segle XVIII i primer terç del XIX*. Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de les Illes Balears.
- ³⁶ Calafat, R. (1993). *Llengua i repressió a la Mallorca del segle XVIII (1715-1808). El projecte glotofàgic borbònic. Estudi històric-sociolingüístic*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de les Illes Balears.

-
- ³⁷ Gelabert, S. (1985). *Poesia narrativa*. Manacor: Col·lecció Tià de Sa Real.
- ³⁸ Miralles, J. (2006). *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum II: segles XVII i XVIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Baleàrics i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ³⁹ Capellà, M. (2009). *El vidre a Mallorca entre els segles XIV i XVIII*. Tesi doctoral. Palma: Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts.
- ⁴⁰ Rosselló, G., i Coll, B. (1997). *Cerámica popular en las Islas Baleares*. Palma: Institut Balear de Disseny.
- ⁴¹ Mulet, B. (1990). *Els teixits de seda mallorquins. La manufactura popular de la seda des del segle XVI al XVIII*. Palma: L'illa de la calma.
- ⁴² Patronat de l'Escola Municipal de Mallorca. (1997). *IV Jornades de Cultura Popular a les Balears*. Manacor: Ajuntament de Manacor.
- ⁴³ Esteve, J. (2007). *La música a les Balears en el segle XIX*. Inca: Documenta Balear.
- ⁴⁴ Ginard, R. (1970). *Cançoners populars de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.
- ⁴⁵ Rosselló, R., i Parets, J. (2004). *Notes per a la Història de la Música a Mallorca*. Palma: Centre de Recerca i Documentació Històrico-musical de Mallorca.
- ⁴⁶ Mesquida, F. (1989). *Vida privada a finals del segle XVIII, i mitjan del segle XIX, a varis municipis de l'illa de Mallorca: influència de les dones a l'hàbitat i la vida de les arts*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de les Illes Balears.
- ⁴⁷ Martí, J. (1989), i Miralles, J. (ed.), i Cantallops, F. (ed.). *Receptari de cuina del segle XVIII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ⁴⁸ Riera, F. (1973). *Lluites antixuetes en el segle XVIII*. Mallorca: Editorial Moll.
- ⁴⁹ *Projectes de decret pels quals s'estableixen i adapten a la LOMQE els currículums del batxillerat i ESO a les Illes Balears*. [en línia]. Govern de les Illes Balears [consulta: 6 de maig 2015]. Disponible a Internet:
<http://www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?codi=2269804&coduo=204&lang=ca>

---

⁵⁰ Urbina, S. (coord.). (2011). *Buenas prácticas con TIC para el EEES*. Palma: Universitat de les Illes Balears.

⁵¹ *Vídeo educativo*. [en línia]. The Flipped Classroom. [consulta: 15 de maig 2015]. Disponible a Internet: theflippedclassroom.es

⁵² *Treball cooperatiu*. [en línia]. Institut de Ciències de l'Educació i Formació Contínua de la Universitat de Lleida. [consulta: 27 de gener 2015]. Disponible a Internet: http://www.ice.udl.es/interi/treball_cooperatiu.pdf

⁵³ Rué, J. (1991). *El treball cooperatiu: L'organització social de l'ensenyament i l'aprenentatge*. Barcelona: Barcanova.

⁵⁴ *Educación Inclusiva*. [en línia]. Instituto Nacional del Tecnologías Educativas y de Formación del Profesorado. [consulta: 14 de març 2015]. Disponible a Internet: <http://www.ite.educacion.es/formacion/materiales/72/cd/curso/unidad3/u3.I.3.htm>

⁵⁵ Pujolàs, P. (2014). *El aprendizaje cooperativo. 9 ideas clave*. Barcelona: Graó.

⁵⁶ *L'atenció a la diversitat*. [en línia]. Equip d'assessorament i orientació psicopedagògica de Terrassa. Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya. [consulta: 14 de març 2015]. Disponible a Internet: xtec.cat

⁵⁷ Johnson, D., i Johnson, R., i Holubec, E. (1999). *El aprendizaje cooperativo en el aula*. Barcelona: Paidós.

⁵⁸ *Projectes de decret pels quals s'estableixen i adapten a la LOMQE els currículums del batxillerat i ESO a les Illes Balears*. [en línia]. Govern de les Illes Balears [consulta: 6 de maig 2015]. Disponible a Internet: <http://www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?codi=2269804&coduo=204&lang=ca>

⁵⁹ Gardner, H. (1993). *Frames of mind: the theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.

⁶⁰ *Les Intel·ligències Múltiples a l'aula*. [en línia]. Núria Alart. [consulta: 3 de maig 2015]. Disponible a Internet: <http://www.xtec.cat/~nalart/Untitled-2.htm>

⁶¹ *Mapa mental: recursos TIC para desarrollar las Inteligencias Múltiples de Gardner*. [en línia]. Meritxell Viñas. [consulta: 3 de maig 2015]. Disponible a Internet: <http://www.totemguard.com/aulatotem/2011/10/mapa-conceptual-recursos-tic-para-desarrollar-las-inteligencias-multiples-de-howard-gardner/>